

SOCIAL COMMUNICATIONS

Слово як технологія трансформацій у Стародавньому світі

Ю. В. Бондар

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, м. Київ, Україна
Corresponding author. E-mail: bondar1960@gmail.com

Paper received 29.04.2016; Accepted for publication 10.05.2016.

Анотація. У статті розглядається проблема розуміння місця та ролі слова і видавничої справи в контексті суспільно-політичних трансформацій Стародавнього світу.

Ключові слова: *видавнича справа, слово, комунікація, трансформації.*

Слово й Видавництво є неодмінними супутниками цивілізаційного поступу. Взаємодіючи з іншими суб'єктами суспільних трансформацій, вони витворюють своєрідне інформаційне поле, яке згодом стає джерелом внутрішнього розвитку середовища та ідеології змін.

Теорію функцій слова і видавництва у процесі цивілізаційного поступу розробляли, чи торкалися її аспектів, дослідники різних часів. Бачення видавничих «обов'язків» безумовно корелюється з конкретними історичними умовами, станом суспільних відносин і власне видавничої справи. Закономірно пожвавилось осмислення функцій видавництва та його складників від часів винайдення книгодрукування і активного цільового використання видань в тому числі у суспільно-політичній практиці. Попри значну колективну увагу до проблематики соціокультурної ролі та місця видавничої справи у суспільних процесах, варто зауважити також різні (наразі, певно, закономірні) підходи до визначення і оцінювання соціальних функцій видавництва та їх пріоритетності. Актуальною ця проблема залишається й нині, що, на наш погляд, відображає різність бачення шляхів суспільних трансформацій, методів досягнення та засобів таких змін.

У нашому дослідженні ми спробуємо позначити розуміння місця і ролі видавництва та видавничої продукції (а отже, значною мірою і практику її використання) в контексті історичного процесу в Стародавньому світі.

Для розуміння особливостей функцій видавництва у Стародавньому світі потрібно застерегти насамперед засадниче: початком і рушієм будь-яких суспільних перетворень було і є Слово (Логос), котре у давнину в багатьох світоглядних, зокрема релігійних, ученнях тлумачили як «Перший ангел», що об'єднує божі сили і є комунікатором між ними [12, с. 258].

Значення слова позначене у різних, у тому числі праводавничих, явищах первісних суспільств. До таких належать, до прикладу, найрізноманітніші сакральні написи, давньоєгипетські так звані Книги дихання – збірники заупокійних текстів, авторство яких приписували божествам і виголошені тексти-формули котрих мали, за віруваннями, спрямовувати і захищати померлих у потойбічному світі. Схожі функції виконували й відоміші нині, так само давньоєгипетські, Книги мертвих. Слово несло втаємничений, магічний смисл, у ньому була зосереджена мудрість. Давні єгиптяни вважали також, що достатньо вимовити назву чи ім'я будь-кого, щоб вплинути, отримати владу над ним. Вплив, на їхню думку, ставав іще сильнішим, якщо назву чи ім'я

позначали письмово, що зумовлювало, відповідно, і впливовість тих, хто володів наразі ієрогліфічним письмом, – насамперед професійних писців. Постулат священного характеру й верховенства слова сповідували, окрім єгиптян, також інші давні народи. Зауважимо, втім, і «різночитання» розуміння значимості форм вираження слова. Для культури давніх індусів та іранців, приміром, на відміну від тих самих єгиптян, важливішим було не написане, а все ж вимовлене. Усна традиція передбачала не просто спілкування, а укладання, скажімо, юридичних документів, угод, зобов'язань, зберігання інформації та, відповідно, використання і поширення її. Більше того, записування, наприклад, ведичних текстів вважалося святотатством аж, стверджують дослідники, до VIII століття н. е. [8, с. 27]. До певного часу уміння писати «зловісні знаки» вважали чаклунством, стверджує філолог-еллініст Соломон Лур'є, і давні елліни, про що є згадка у творах Гомера [7, с. 120]. Своєрідно універсальне розуміння форми вираження слова запропонували давні іудеї, у тлумаченні яких Святе письмо – це «Боже слово, мовлене і записане» [3, с. 260]. Єврейські проповідники, пише відомий американський богослов Кевін Дж. Ванхузер, переконані, що головний релігійний закон їхнього народу – Тора – є дарованим Словом Бога, де навіть окремі літери сповнені мудрості та глибокого смислу. Однак, твердять рабини, Писання потребує усної Тори, тобто – авторитетного тлумачення писаного закону, який ніби залишили навмисно незавершеним. Тлумачення є засобом, за допомогою якого Тора, «яка містить усе», звертається до кожного наступного покоління вірних у різних ситуаціях [3, с. 164 – 165].

У Стародавньому світі знали ціну слову, умінню володіти ним як «риторикою влади» [3, с. 259]. «Воістину страшна справа – ненависть міста, що володіє словом!», констатує, розповідаючи про невдоволення афінян правителем Міносом, якого славили, попри усі спроби того виправдатися, історик Плутарх [12, с. 12].

Древні возвеличували слово, підкреслюючи його значення у суспільному розвитку та державотворенні. Знаменитий афінський оратор Ісократ пише:

«Те, що володіємо вродженим даром переконувати один одного і роз'яснювати все, що ми хочемо, не лише дозволило нам відкинути спосіб тваринного життя, але й дало можливість засновувати, з'єднувати разом міста, видавати закони, винаходити ремесла і мистецтва та й взагалі майже все, що вигадано і винайдено нами, має творчою першоосновою людську мову. Остання вста-

новила закони про те, що є справедливим чи несправедливим, прекрасним чи ганебним, і якщо потрібно підсумувати сказане про значення мови, то ми знайдемо, що жодна розумна справа не здійснювалася без її допомоги, мова завжди була початком і основою усіх великих справ та планів, і найкращі люди користувалися нею особливо часто» [14, с. 7].

Слово, право звертатися до спільноти вже у давнину розумілося як своєрідний привілей, визнання особливих заслуг промовця, автора, про що, йдеться, зокрема, і у відомому творі оратора та політика Демосфена «Про вінок» [10, с. 272].

Ставлення до літературно-видавничої справи як до суто уміння, ремесла, засобу задоволення тих чи інших потреб, а згодом – і певних ідеологічних завдань, також почало формуватися у Стародавній Греції. Пов'язано воно і з розумінням терміна «*техне*», який застосовували до позначення дуже широкого кола занять – від приготування їжі і землеробства до спортивної боротьби і практик ворожіння та навіть мистецтва наживи. «Технологічність» у видавничому ремеслі почала проявлятися від V століття до н. е. – з поширенням і утвердженням практики створення публічних промов, як частини політичного та громадського життя, елемента державного управління у демократичних полісах, на замовлення, за гроші. Джерела свідчать, що відтоді з'являються і письмові керівництва – так само *техне*, що містили зведення певних правил того чи іншого ремесла, в тім числі й ораторського [9, с. 31 – 32].

Важливим для творців текстів було і те, задля чого, власне, творяться тексти, яке їх суспільне призначення, функції, мета. Скажімо, знаменитий давньогрецький історик і державний діяч Полібій вважав, що будь-яка діяльність, наразі в тім числі історичні праці, повинна приносити користь. «Жодна тверезомисляча людина не воює з сусідами лише задля того, щоб здолати у боротьбі своїх противників, ніхто не виходить у море лише для того, щоб переплисти його, ніхто не засвоює науки і мистецтва лише з любові до знань, – твердив він. – Навпаки, все і всіма робиться лише задля задоволення, пошани та вигоди, що дають ті чи інші дії» [6, с. 149]. Т. Міллер наводить діалог давньогрецьких авторів Есхіла та Еврипіда, у якому вони обговорюють проблему суспільного значення творчості. «За що потрібно захоплюватися поетом?» – запитує перший із співрозмовників і чує у відповідь: «За те, що людей у державах ми робимо кращими» [9, с. 34].

«Робити людей кращими» – прагнення, яке значною мірою стало спонукальним мотивом творчості багатьох творців також і наступних часів, у давнину допускало доволі таки вільне трактування рамок можливих засобів модерування інформації з метою вчинення в тім числі маніпулятивного інформаційного впливу. Для, приміром, софістів, головним і цілком виправданим було досягнення потрібного практичного результату «по добрій волі, а не примусом», незалежно від того, наскільки інформація, що поширюється, є істинною. Допустимість обману виразнювалася у принципі, а водночас, припустимо, і творчому методі, «*ейкос*», що у нашому випадку позначає «вірогідність», «правдоподібність». Можли-

вість «неточного» викладу інформації софісти обґрунтовували власне особливостями людського сприйняття світу та людської пам'яті.

«Аби усі і все пам'ятали про минуле, розуміли нинішнє і майбутнє передбачення, то одні й ті самі слова одним і тим самим чином нас не обманювали б, – підкреслює у політичній промові «Похвалі Олені» знаменитий ритор *Горгій*. – Нині не так вже й легко згадати минуле, розібрати нинішнє і передбачити майбутнє, тому багато хто керується уявленнями – тим, що нам здається. Але вони оманливі й нестійкі, і своєю оманливістю та нестійкістю накликають на тих, хто покладається на них, усілякі біди» [10, с. 29].

Визнаючи неточні уявлення природними, нормальною формою людського знання, софісти, пише Т. Міллер, використали це для модифікації вчення про функції мистецтва слова, коли об'єктом впливу стають уже не лише емоції, а погляди й уявлення, що здатні змінюватися під впливом слів. За словом визнавалася не лише функція тішити, приносити задоволення, відновлювати у пам'яті минуле, а й функція трансформувати, змінювати погляди на стан речей, формувати їх відповідно до бачення і волі автора тексту. І така – управлінська – роль слова бачилася як його основна функція [9, с. 36].

Своє розуміння функціональності та можливостей слова запропонував давньогрецький мислитель *Платон*. Пропонуючи концепцію ідеального державного устрою, філософ звертає увагу на здатність слова змінювати світ, формувати характер і навіть душу людини. Платон розглядає слово як усвідомлену творчу діяльність, якою можна і, напевно, потрібно управляти, керуючись при цьому, звісно, найкращими міркуваннями. Цим пояснюється, припустимо, й намагання мислителя обґрунтувати необхідність введення цензури слова, відповідно до якої слід було забронити твори, які є суспільно шкідливими (до таких, на думку Платона, належали, зокрема, і твори Гомера, де боги часто зображені негативно [11, с. 64, 82]):

«Хіба можемо ми так легко дозволити, щоб діти слухали і сприймали душею які завгодно і ким завгодно вигадані міфи, які здебільшого суперечать тим думкам, що, як ми вважаємо, мають бути у них, коли вони стануть дорослими? – запитує його герой в одному з діалогів. – То, може, нам передусім слід звернути увагу на тих, хто творить міфи: якщо вони представляють гарний твір, його слід дозволити, якщо ж ні – то відкинемо. Ми переконаємо няньок і матерів розповідати дітям лише загальновізанні міфи, щоб з їхньою допомогою плекати душі дітей... А більшість міфів, які вони тепер розповідають, слід відкинути» [11, с. 64].

Проблема розуміння природи творення, а отже, і функцій продуктів такої творчості, в тім числі будь-яких публікацій та книг, привертала увагу й учня Платона *Аристотеля*, заслуга якого у напрацюванні методології наукового аналізу «творчо-видавничих» процесів та явищ безсумнівна.

У наукових працях Аристотель досліджує природу творчості, теоретично обґрунтовуючи її. Відповідно до філософської теорії Аристотеля в основі методології аналізу будь-якого явища повинен лежати пошук причин, які є рушіями, спонукають до тих чи інших дій, зумовлюють необхідність та власне появу тих чи

інших явищ. Світоглядно-методологічною особливістю поглядів Аристотеля, звертає увагу дослідник Дмитро Ханін, є уявлення про усвідомлену цілеспрямовану діяльність (активність) людини – центральну в його філософії, адже добродесна людина як «істота політична», повинна, за Аристотелем, «не лише споглядати, але і здійснювати вчинки, соціальні дії» [15, с. 163].

Окрім теорії причин, яка є наріжною в запропонованій методології, філософ пропонує також і погляд на різноманітність цілей та функцій мистецтва, що, у свою чергу, ґрунтується на вченні про види діяльності та задоволення. Аристотель, доходить висновку Дмитро Ханін, не задовольняється суто психологічним чи діяльнісним підходом до дослідження естетичного задоволення, але доповнює його спеціальним вивченням можливостей впливу різних видів мистецтва на почуттєво-сприймальні, ефективні та пізнавальні, розумові здібності людини. З погляду філософа, література найбільше (порівняно з іншими видами мистецтва) звертається до здатності міркувати, оскільки вдається до слова, засобу, що дозволяє передавати не лише почуття, емоцію, зовнішній образ, а й думку [15, с. 163]. Аристотель, за Платоном, розглядає мистецтво як засіб виховання громадян у суспільстві. Він також визнає припустимість неточного, авторського, відображення світу, адже автор неминуче повинен зображати одне з трьох: «або те, як було чи є; або те, як мовиться і здається; або те, як повинно бути». Причому якщо поет творить «неможливе», він, за Аристотелем, робить помилку, однак якщо завдяки цьому автор досягає мети (наразі – мистецького завдання), то він чинить правильно [2, с. 157].

Осмилення давніми греками ролі слова та видавництва у суспільному творенні мало виразну проекцію і на пізнішу Римську добу, відобразившись, зокрема, у багатогранній творчості політичного діяча, оратора, філософа та публікатора-видавця *Марка Туллія Цицерона*. Про ставлення політика до творення літератури, його розуміння її суспільного значення свідчить, зокрема, його ж промова на судовому процесі на захист грецького поета Авла Ліцілія Архія, якого звинуватили у незаконному набутті римського громадянства. Серед іншого Марк Туллій говорить про необхідність «здобувати користь з літератури для суспільства». Цицерон вказує на заслугу й «свідоме авторство» грецьких і латинських письменників, які «залишили нам незлічені образи мужніх діячів не тільки для того, щоб на них дивитися, але щоб їх наслідувати». Ці образи, каже Марк Туллій, він постійно мав перед очима і роздумами про великих людей «виховував своє серце і розум» [1, с. 420 – 423].

Погляди лідерів думок стародавніх спільнот свідчать про розуміння, насамперед владною елітою, важливості суспільних комунікаційних зв'язків з метою здійснення влади за допомогою публікацій. Це, на наш погляд, спростовує твердження деяких науковців про те, що інформаційна діяльність, зокрема публічні написи, виконували лише функцію інформування і не були засобами управління та формування громадської думки. На підтвердження нашої тези доречно навести і приклад інформаційної діяльності афінського архонта-законодавця VI століття до н. е. *Клісфена*, який уславився боротьбою проти тиранії та

демократичними реформами, в результаті яких панування родової аристократії в Афінах було остаточно подолано. Одним з найважливіших перетворень Клісфена стало скасування традиційного родоплемінного поділу Афін і заміна його фактично лише територіальним устроєм, що сприяло демократизації та консолідації афінського суспільства. Впроваджуючи реформу, Клісфен провів своєрідну смислову атаку, перейменувавши старі аристократичні філи (родові одиниці, що дорівнювали племені, пізніше – територіальним одиницям) на «свинарів», «поросятників» та «віслятників», що мало, вочевидь, знизити авторитет аристократів. Постраждав внаслідок «мовної війни» навіть Гомер: оскільки аристократи виводили свої родоводи від гомерівських героїв, то Клісфен заборонив також і виконання творів поета [5, с. 152; 7, с. 156 - 157].

Інформаційні технології впливу використовували, втім, не лише можновладці, а й представники інших давньогрецьких спільнот, до яких належали, припустимо, і афінські *сикофанти*, які називали себе «сторожовими псами закону» або «псами демосу» і які збирали негативну інформацію, щоб свідчити проти когось у суді, проте більше для того, щоб шантажувати обрану жертву [4, с. 331].

Свій «інформаційний» інтерес був також і у жерців шанованого у Стародавній Греції Дельфійського оракула – святилища в Дельфах, куди зверталися за порадою як прості люди, так і правителі держав та громади полісів. Зацікавлені у підношеннях храму, жерці переймалися тим, щоб звістки про вдалі передбачування *піфії* – вішунки, яку обирали завжди за аристократичної родини і котра відповідала на отримані запити, викрикуючи окремі слова чи фрази (такі «пророцтва» записували самі жерці, а потім, звіршувавши, передавали їх тим, хто звертався за порадою до храму), поширювалися по всій Греції та за її межами, підтримуючи і живлячи віру у віщування та прикмети, що були «знаменням богів» [4, с. 46].

Жерці були вправними мовниками і політиками, намагаючись уникати категоричності та однозначності «пророцтв». Досить-таки відома історія із пророцтвом *Крезу* – царю могутньої держави Лідія. Зібравшись воювати з персами, правитель запитав в оракула чи варто йому переходити через річку Галіс, тобто розпочинати військовий похід. На що отримав відповідь: «Перейшовши через Галіс, Крез велике царство зруйнує». Вирішивши, що оракул віщує йому перемогу, Крез вирушив у похід. І зазнав поразки. Розгніваний правитель звинуватив оракула в обмані, на що отримав відповідь від жерців, що він, мовляв, неправильно зрозумів пророцтво, адже оракул сказав, що, перейшовши річку, Крез зруйнує своє царство...

Продуманий «інформаційний супровід» та використання мовних формул сприяли тому, що релігійний центр у Дельфах залишався провідним і найвпливовішим упродовж століть. Особливо варто звернути увагу й на те, що з винайденням письма у Стародавньому світі Слово стало книжковим, надавши і Книзі значення святості та потужного заряду творіння, залишаючись наріжним також у релігійній практиці, яка значною мірою стала рушієм видавництва.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Антична література: хрестоматія* / [упоряд. О. І. Білецький]. – К.: Рад. шк., 1968. – 612 с.
2. *Аристотель. Поэтика* / Аристотель // *Аристотель и античная литература* / [отв. ред. М. Л. Гаспаров]. – М.: Наука, 1978. – С. 111–163.
3. *Ванхузер Кевин Дж.* Искусство понимания текста. Литературоведческая этика и толкование Писания / Кевин Дж. Ванхузер [Пер. с англ.] – Черкассы; Колоквиум, 2007. – 736 с.
4. *Гаспаров М. Л.* Занимательная Греция / М. Л. Гаспаров. – М.: НЛЮ, 2000. – 384 с.
5. *Зайцев А. И.* Культурный переворот в Древней Греции VIII–V вв. до н. э. / А. И. Зайцев; [под ред. проф. Э. Д. Фролова]. – Л.: Из-во ЛГУ, 1985. – 207 с.
6. *История греческой литературы: в 3 т. – Т. 3: Литература эллинистического и римского периодов* / [под ред. С. И. Соболевского, М. Е. Грабарь-Пассек, Ф. А. Петровского]. – М.: Изд-во АН СССР, 1946. – 436 с.
7. *Лурье С. Я.* История Греции / С. Я. Лурье; [сост. Э. Д. Фролов]. – СПб, 1993. – 680 с.
8. *Маркова В.* Книга в социально-коммуникативном пространстве: минувшее, настоящее, будущее: монография / Виктория Маркова. – Х.: ХДАК, 2010. – 252 с.
9. *Миллер Т. А.* Основные этапы изучения “Поэтики” Аристотеля / Т. А. Миллер // *Аристотель и античная литература* / [отв. ред. М. Л. Гаспаров]. – М.: Наука, 1978. – С. 5 – 106.
10. *Ораторы Греции* [сост. М. Гаспарова; вступ. ст. В. Бороуховича; коммент. И. Ковалевой и О. Левинской]; [пер. с древнегреч.]. – М.: Худож. лит., 1985. – 495 с.
11. *Платон. Держава* / Платон. – К.: Основи, 2000. – 358 с.
12. *Плутарх. Сравнительные жизнеописания: в 3 т. / Плутарх. – Т. I* / [издат. подгот. С. П. Маркиш, С. И. Соболевский]. – М.: Изд-во АН СССР, 1961. – 503 с.
13. *Свенцицкая И. С.* Раннее христианство: страницы истории / И. С. Свенцицкая. – М.: Политиздат, 1987. – 336 с.
14. *Ученова В. В.* У истоков публицистики: монография / В. В. Ученова. – М.: Изд-во МГУ, 1989. – 214 с.
15. *Ханин Д. М.* Искусство как деятельность в эстетике Аристотеля / Д. М. Ханин. – М.: Наука, 1986. – 174 с.

REFERENCES

1. Ancient Literature: Chrestomathy / [compilation. O. Beletsky]. - K.: Soviets. HQ., 1968. - 612 p.
2. Aristotle. Poetics / Aristotle // Aristotle and the ancient literature / [Ed. Ed. ML Gasparov]. - Moscow: Science, 1978. - P. 111-163.
3. Kevin J. Vanhuzer. The art of understanding of the text. Literary ethics and interpretation of Scripture / Kevin J. Vanhuzer [Trans. from English] - Cherkasy.; Kolokvium, 2007. - 736 p.
4. Gasparov M.L Entertaining Greece / Gasparov M.L. - M.: UFO, 2000. - 384 p.
5. Zaitsev A.I. Cultural revolution of ancient Greece. VIII-V BC. / Zaitsev A.I.; [Ed. prof. E.D. Frolova]. - LA: Leningrad, 1985. - 207 p.
6. History of Greek literature - Volume 3: Literature of Hellenistic and Roman periods / [ed. S.I. Sobolev, M.E. Grabar-Passek, F.A. Petrovsky]. - Moscow: Publishing House of the USSR Academy of Sciences, 1946. - 436 p.
7. Lurie S.Y. History of Greece / S.Y. Lurie; [Ed. E.D. Frolov]. - St. Petersburg, 1993. - 680 p.
8. V. Markov. Book in social and communicative space: past, present, future: Monograph / Victoria Markova. - X: HDAK, 2010. - 252 p.
9. Miller T.A. Main stages of the study, "Poetics" of Aristotle / T.A. Miller // Aristotle and the ancient literature / [Ed. Ed. M.L. Gasparov]. - Moscow: Science, 1978. - S. 5 - 106.
10. Speakers of Greece [cost. Gasparov; introd. Art. B. Borukhovich; comments. I.Kovalev and O.Levinska]; [Trans. from Ancient Greek.]. - M.: artist. lit., 1985. -. 495 p.
11. Plato. State / Plato. - K: Fundamentals, 2000. - 358 p.
12. Plutarch. Comparative biography / Plutarch. - Volume 1 / [Ed. S.P. Markish, S.I. Sobolewski]. - Moscow: Publishing House of the USSR Academy of Sciences, 1961. - 503 p.
13. Svetsitskaya I.S. Early Christianity: The pages of history / I.S. Svetsitskaya. - M.: Politizdat, 1987. - 336 p.
14. Uchenova V.V. At the root of journalism: Monograph / V.V. Uchenova. - Moscow: Moscow University Press, 1989. - 214 p.
15. Hanin D.M. The art as an activity in the aesthetics of Aristotle / D.M. Hanin. - Moscow: Science, 1986. - 174 p.

Word as the technology of transformations in the ancient world

Bondar Y.

Abstract. Author analyses the problem of understanding the place and role of word and publishing in the context of social and political transformations in the ancient world.

Keywords: publishing, word, communication, transformation.

Слово как технология трансформаций в Древнем мире

Ю. В. Бондарь

Аннотация. В статье рассматривается проблема понимания места и роли слова а также издательского дела в контексте общественно-политических трансформаций Древнего мира.

Ключевые слова: издательское дело, слово, коммуникация, трансформации.